

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

ПРИПІК ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 314.143

ДЕМОЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ

Спеціальність 08.09.01 –

Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата економічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор **Стещенко Валентина Сергіївна**,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, завідувач відділу демоекономіки

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, старший науковий співробітник

Якуба Катерина Іллівна, Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”
Української академії аграрних наук, головний науковий співробітник відділу аграрної та
соціальної політики

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник

Шевчук Павло Євгенович, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України,
старший науковий співробітник відділу демографічного прогнозування

Провідна установа: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, відділ
дослідження проблем відтворення людського капіталу та розселення,
м. Київ

Захист відбудеться “23” грудня 2005 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д
26.247.01 Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за адресою: 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту демографії та соціальних досліджень
НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26.

Автореферат розісланий “22” листопада 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат економічних наук

С.В. Полякова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність демоекономічних досліджень обумовлена гострою демографічною кризою, яка виникла на початку 90-х років і набула загальнонаціонального характеру. Кризова ситуація ускладнює процес соціально-економічної трансформації України, створює загрозу її національній безпеці, є гальмуючим чинником на шляху досягнення стабільності українського суспільства. Внаслідок різкого погіршення умов життя населення спостерігаються глибокі деструктивні зміни у його відтворенні. Особливої гостроти набули соціально-економічні та демографічні деформації в сільській місцевості України, населення якої завжди було носієм демографічних традицій українського народу. Актуалізувалась потреба в усвідомленні та оцінці якісно нового стану демореальності і ролі демоекономічних процесів у його формуванні. Ця потреба посилюється внаслідок невизначеності у розумінні генезису існуючої кризи відтворення населення та розбіжностей стосовно шляхів її подолання. Необхідність дослідження соціально-економічного механізму формування кризового стану демографічної ситуації в селах України зростає у зв'язку з пошуками пріоритетів демографічного розвитку села та вибором першочергових антикризових заходів. Саме цими обставинами диктувався вибір теми дисертаційного дослідження.

Теоретико-методологічним підґрунтям роботи стали праці вітчизняних вчених: Е.М. Лібанової, А.М. Марченко, В.М. Новікова, В.В. Онікієнка, С.І. Пирожкова, В.С. Стешенко, Н.А. Фойгт, К.І. Якуби та ін. Проблемам дослідження демоекономічних процесів присвячені також праці вчених країн СНД і Балтії: Є.М. Андреева, Н.А. Басалаєвої, А.Я. Боярського, І.Г. Венецького, А.Г. Вишневського, П. Звідриньша, М. Звідрині, О.Я. Кваші, Я.І. Рубіна, М.Я. Соніна, Б.Ц. Урланіса, Г.А. Фельдмана. У роботах цих вчених досліджуються проблеми моделювання демографічних процесів, трудового потенціалу населення, проблеми демографічного оптимуму, розглядаються різні економіко-демографічні аспекти відтворення населення і трудових ресурсів зокрема.

Дуже суттєвий внесок у розробку проблематики демоекономічних процесів відтворення населення внесли демографи і економісти далекого зарубіжжя: Р. Андорка, Е. Валкович, Е. Домар, П. Дуглас, К. Кобб, А. Коул, С.Кузнець, Г. Лейбенштейн, В. Леонтьєв, Р. Нельсон, А.І. Романюк, В. Ростоу, Е.Сабаді, З. Смолінський, А. Сові, Е. Фільрозе, А. Чарнота та інші.

Але низка актуальних питань демоекономічної характеристики відтворення сільського населення залишається не лише не вирішеною, а навіть не поставленою у відповідній науковій літературі. Недостатньо вивчений життєвий і трудовий потенціали сільського населення, не дана демографічна оцінка виробництва і споживання сільського населення. Слабо розвинені також дослідження регіонального аспекту демоекономічної динаміки. Отже, існує нагальна потреба

продовжити як теоретичні, так і прикладні дослідження демоекономічних проблем українського села.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з науково-дослідною роботою відділу економіки праці і зайнятості населення Інституту економіки НАНУ “Соціально-економічний механізм формування конкурентоспроможності трудових ресурсів” (державний реєстраційний номер 0100U006258), а також є складовою частиною науково-дослідної роботи Інституту економіки НАНУ та Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ “Соціально-економічні механізми підвищення реальної заробітної плати і трудових доходів в системі розвитку трудового потенціалу України” за договором з Міністерством освіти і науки України № ДП /280-2003 (державний реєстраційний номер 0103U006451). Роль автора у виконанні цих досліджень полягає у вивченні демографічних складових відтворення трудового потенціалу населення.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка теоретико-методичних засад комплексного аналізу демоекономічних процесів у сільській місцевості України в умовах демографічної кризи, аналіз динаміки і структури життєвого і трудового потенціалу, демографічна оцінка зрушень у виробництві та споживанні сільського населення України. Зазначена мета обумовила необхідність вирішення наступних завдань:

- теоретичне осмислення сутності демоекономічних процесів та оцінка їх сучасного стану в сільській місцевості;
- розкриття особливостей відтворення сільського населення як інтегрального результату суспільної життєдіяльності села;
- розкриття демографічних наслідків соціально-економічної кризи у сільській місцевості;
- визначення особливостей взаємодії режиму відтворення та статево-вікової структури сільського населення;
- визначення сучасного стану відтворення життєвого і трудового потенціалів сільського населення;
- здійснення демографічної оцінки зрушень у виробництві і споживанні сільського населення України за допомогою таблиць виробництва та споживання;
- розробка та обґрунтування основних напрямів протидії негативному впливу соціально-економічних факторів на демографічні процеси в умовах сучасної демографічної кризи.

Об'єктом дослідження є процес відтворення сільського населення України.

Предметом дослідження є система оцінки демоекономічних процесів у сільській місцевості і визначення їх ролі у відтворенні сільського населення України.

Методи дослідження. Використана система методів, яка включає: метод структурного аналізу і синтезу (при визначенні головних демографічних наслідків соціально-економічної кризи

у сільській місцевості); порівняльного аналізу (для виявлення основних чинників, що впливають на соціально-економічні умови відтворення населення); моделювання (при розробці системи показників таблиць виробництва та споживання); потенціальної демографії (при розрахунку життєвого і трудового потенціалів населення).

Дослідження проведено з використанням статистичних даних Держкомстату України, Міністерства економіки України, Міжнародної організації праці, а також законодавчих і нормативних актів, прийнятих Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України.

Наукова новизна одержаних результатів. Найбільш вагомими результатами дисертаційної роботи, які визначають її новизну та виносяться на захист, полягають у наступному:

– поглиблено і конкретизовано сутність та зміст демоекономічних процесів, як таких, де проявляються економічні характеристики і реалізуються економічні відносини населення з приводу відтворення їхнього безпосереднього життя;

– розкрито та обґрунтовано процес відтворення сільського населення як інтегрального результату суспільної життєдіяльності села, виокремлено основні чинники, що впливають на соціально-економічні умови відтворення населення;

– оцінено демографічні наслідки соціально-економічної кризи у сільській місцевості, що полягають у погіршенні демовідтворювальної основи українського села і призводять до порушення механізму відтворення сільського населення;

– визначено особливості взаємодії режиму відтворення та статево-вікової структури сільського населення; встановлена деформованість статево-вікової структури, погіршення якісних структур трудового потенціалу, що зумовили відтворення непродуктивного сучасного трудового потенціалу на селі;

– вперше побудовано таблиці виробництва і споживання окремо для сільського і міського населення України, проаналізовано повікові співвідношення виробництва і споживання населення, що створює підґрунтя для оцінки економічних наслідків змін вікової структури населення;

– вперше розраховано життєвий і трудовий потенціали сільського населення України, що дало змогу проаналізувати його динаміку і структуру на протязі міжпереписного періоду, дослідити зміни цього потенціалу залежно від кількості народжених та померлих, від вікової структури померлих, а також від чисельності прибулих та вибулих і їх вікової структури;

– розроблено пропозиції щодо протидії негативному впливу соціально-економічних факторів на демографічні процеси в умовах сучасної демографічної кризи, запропонований комплекс заходів, які могли б запобігти подальшому погіршенню демографічної ситуації в сільській місцевості України, припинити руйнування сільської поселенської мережі, запобігти розвитку несприятливих демографічних тенденцій.

Практичне значення одержаних результатів. Значення дослідження полягає в тому, що отримані результати і висновки можуть бути використані для наукового обґрунтування і підвищення ефективності національної демографічної політики, здатної поліпшити існуючу демографічну ситуацію на селі і у країні в цілому. Основні наукові розробки і пропозиції автора були впроваджені та використані у курсі лекцій з дисципліни “Демографія” в Міжрегіональній Академії управління персоналом (довідка № 6134 від 07.11.2005), де були запропоновані методичні підходи щодо побудови демографічних таблиць виробництва і споживання, оцінки життєвого і трудового потенціалу населення України, а також в Міністерстві аграрної політики України (довідка № 17-1-323 від 07.11.2005), де використовувались Департаментом розвитку сільської місцевості і підприємництва та іншими структурними підрозділами при розробці нормативно-правових актів з питань створення у сільській місцевості сприятливого середовища для життєдіяльності людей, як необхідної умови ефективного функціонування галузей сільського господарства і сталого розвитку сільських населених пунктів. Дисертаційне дослідження пов’язане з науково-технічною роботою “Соціально-економічний механізм підвищення реальної заробітної плати і трудових доходів в системі розвитку людського потенціалу України”, виконаною на замовлення Міністерства освіти і науки України за Договором № ДП / 280-2003 від 14.07.2003 р. Запропоновані методологічні підходи щодо оцінки життєвого і трудового потенціалу населення в системі розвитку людського потенціалу України використані в науково-аналітичних записках, переданих до Міністерства праці та соціальної політики України, а також при підготовці проектів нормативно-правових актів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є оригінальною науковою роботою, що виконана автором особисто. Всі результати, викладені в дисертації та авторефераті, належать авторові. Здобувачем самостійно розроблено авторський підхід до визначення, оцінки та вдосконалення методів дослідження особливостей демоекономічних процесів для сільського населення України.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні та методологічні положення, отримані результати і висновки дисертаційної роботи, представлені в дисертації, були висвітлені на наступних міжнародних науково-практичних конференціях: “Демографічна ситуація в Карпатському регіоні” (м. Чернівці, 1996 р.); “Управління трудовими ресурсами: проблеми і перспективи розвитку” (м. Хмельницький, 1997 р.); “Трудовий потенціал України і його реалізація в умовах розбудови національної економіки” (м. Львів, 1997 р.); “Оплата праці та доходи в ринковій економіці: проблеми, досягнення та перспективи розвитку” (м. Хмельницький, 2001 р.); “Мотивація ефективної праці в ринковій економіці” (м. Полтава, 2002 р.); “Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці” (м. Тернопіль 2004 р.); “Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці” (м. Ірпінь, 2004 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження автором опубліковано 13 наукових статей у наукових журналах і збірниках наукових праць загальним обсягом 5,7 д.а., всі одноосібно, з них 9 – у фахових виданнях.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Її повний обсяг становить 175 сторінок. Робота містить 1 додаток на 5 сторінках. Список використаних джерел включає 160 найменувань, що викладені на 13 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У першому розділі “Теоретико-методичні аспекти дослідження демоекономічних процесів” розкривається сутність демоекономічних процесів, здійснюється аналіз сучасних методик дослідження, зокрема, за допомогою моделей, демоекономічних взаємозв’язків.

У дослідженнях економічної динаміки увага дослідників, як правило, зосереджується на розкритті механізму впливу демографічного фактора як екзогенного щодо загального економічного процесу і його головних компонент. На противагу цьому дослідження демоекономічних процесів, враховуючи комплексний вплив відтворення населення на економіку, дозволяють більш точно оцінити загальний характер впливу системи демографічних процесів на систему економічних процесів. На відміну від економіко-демографічних моделей, в яких демографічний фактор неявно ототожнюється не з відтворенням населення в цілому, а з його окремими фіксованими результатами, демоекономічні моделі виявляють, якою мірою демографічний фактор, що виражений у формі коефіцієнта природного приросту населення і який перебуває у взаємодії з іншими чинниками економічного характеру, визначає темпи економічного зростання. Тому моделі першого типу лише приблизно характеризують причинно-наслідковий зв’язок економічної системи з демографічним компонентом як її зовнішнім середовищем, а одержані за допомогою використання цих моделей показники напрямку та сили впливу досліджуваного демографічного фактора на економічний процес потребують подальшого спеціального якісного аналізу. Демоекономічні моделі дозволяють отримати кількісну оцінку “ваги” окремих факторів у визначенні тенденції розвитку демоекономічної системи в цілому.

Оцінку ролі демографічного фактора в темпах економічної динаміки, яка отримується на основі гіпотетичних розрахунків з використанням макродемоекономічних моделей, слід розглядати як перший етап демоекономічного аналізу, мета якого полягає в тому, щоб сформулювати основні гіпотези і теоретичні моделі взаємодії демографічного та економічного чинників. Однак, обмеження аналізу тільки цим етапом може призвести до висновків, які не дозволяють досить докладно осмислити механізм функціонування демоекономічної системи і створити відповідну модель-алгоритм розрахунків показників,

необхідних для практичних потреб. Тому наступним кроком у дослідженні демоекономічних процесів є побудова моделей оптимальної економічної динаміки, покликаної забезпечувати підвищення якості населення. В таких моделях враховується наявність об'єктивної необхідності підвищення не загальної якості населення як всієї системи його властивостей, а лише окремих властивостей, у першу чергу таких, розвиток яких позитивно і безпосередньо відбивається на економічному процесі. Прикладом такої демоекономічної моделі є модель, що характеризує економічні умови, під дією яких відбувається зміна комплексу економічних властивостей населення, через фіксацію змін його сукупного трудового потенціалу.

Основним джерелом аналітичних засобів і прийомів побудови демоекономічних моделей є методологія потенційної демографії, яка дозволяє не обмежуватись фіксацією демографічних фактів, що відносяться тільки до початку та кінця життя людини, а вимірювати середню тривалість різних станів людини протягом всього життя і на основі обчислення групових потенціалів на різні періоди життя давати їх порівняльну характеристику. Застосування методу потенційної демографії забезпечує порівнюваність різних демографічних і демоекономічних явищ. Мірою таких явищ виступає кількість людино-років очікуваного життя у певному стані, які адекватно характеризують триваюче існування населення. Основним інструментом потенційної демографії є обчислення трудового та життєвого потенціалів населення. Життєвий потенціал певної групи населення залежить від кількості осіб, що входять в її склад, вікової структури групи і середньої тривалості очікуваного життя для кожного віку (повної чи неповної, що залежить від того, який потенціал досліджується). Зміна життєвого потенціалу групи населення визначається кількістю народжених та померлих, структурою померлих в залежності від віку, середньою тривалістю очікуваного життя для окремих вікових груп, постарінням населення, а також чисельністю прибулих та вибулих і їх віковою структурою.

Є підстави вважати, що в сучасних дослідженнях демоекономічних процесів у системах “виробництво–населення”, “населення–виробництво” найбільш конкретною є модель, яку розробляють у вигляді таблиць “виробництва та споживання” (ТВС) у розрізі окремих статеві-вікових груп населення. Високий рівень конкретності цієї моделі обумовлює великі труднощі її побудови у вигляді статистичних таблиць, що репрезентують цю модель системами фактичних статистичних показників. Побудова ТВС потребує детальної первинної соціально-економічної та демографічної інформації, яка збирається дуже рідко і практично завжди має вторинний, опосередкований, похідний характер, тобто отримується в результаті застосування обчислювальних процедур, що базуються на припущеннях, частина яких має вельми штучний характер. І, нарешті, оскільки вихідними даними ТВС є економічні показники, в обчисленнях яких використовуються різні методики та алгоритми, фактичні дані таких таблиці для окремих країн і різних періодів часу характеризуються дуже малою порівняльністю. Це і є основною причиною

того факту, що побудова ТВС (принаймні, повних) не набула поширення, не стала звичайною процедурою наукового дослідження демоекономічних процесів навіть у країнах з розвинутою економічною та демографічною статистикою.

У стаціонарному, з економічної точки зору, населенні чисельність тих, що вибули за певний період часу, дорівнює чисельності тих, що прибули за той же самий проміжок часу. Контингент людей, зайнятих у суспільному виробництві, щорічно поповнюється новими працівниками, які приходять на зміну тим, хто вибуває за різними причинами – смерті, інвалідності, виходу на пенсію. Стаціонарне населення економічно активних осіб повинно щорічно оновлюватися у чисельності, яка обернено пропорційна середній тривалості економічно активного життя людей, оскільки протягом часу, що відповідає очікуваній тривалості економічно активного життя, може стільки прибувати та вибувати населення, скільки складає чисельність економічно активного стаціонарного населення.

У стаціонарному населенні саме ті групи населення, які ми розглядаємо як стаціонарні, мають вікову структуру відмінну від вікового розподілу цих груп у реальному населенні. Із порівняння вікових структур економічно активного і неактивного населення можна побачити, як відмінності у рівнях їх смертності та зайнятості впливають на ці структури. Важливим засобом демоекономічного аналізу є також побудова демографічної таблиці виробництва і споживання, яка відображає повікові переваги виробництва над споживанням. Для розрахунку таких таблиць, крім показників таблиць смертності, необхідно мати повікові показники обсягів виробництва й споживання в середньому на одну людину.

У другому розділі “Демографічна ситуація в сільській місцевості України в соціально-економічному контексті” дається загальна соціально-економічна характеристика аграрного сектора економіки України та аналізується сучасний стан демовідтворювального потенціалу сільського населення України.

Соціальний занепад українського села характеризується катастрофічним зниженням доходів, зубожінням населення, наростанням безробіття, згортанням сфери обслуговування та руйнуванням соціальної інфраструктури, що, в свою чергу, породжує перманентну демографічну кризу, найгіршим виявом якої є процес обезлюднення та вимирання сільської поселенської мережі. Кризова демографічна ситуація, спричинена депопуляцією в сільській місцевості (переважанням смертності над народжуваністю), яка продовжує невпинно наростати. Депопуляція охопила нині 97 % сільських адміністративних районів і є наслідком довготривалого процесу відтоку із села молоді, що призвів до деформації вікової структури населення. В цілому, інтенсивний міграційний вплив селян у 60-80-х роках у міста докорінно підірвав демовідтворювальний потенціал села, обумовивши початок депопуляції у сільській місцевості ще у 1979 р. Але якщо в 60-х роках зменшення чисельності селян на 59 % зумовлювалося

міграційним відтоком селян в міста і на 41 % – адміністративно-територіальними перетвореннями сільської місцевості в міські поселення, а природний приріст селян на 65 % компенсував зменшення їх чисельності, у 70-х роках вплив цих факторів становив відповідно 85,0 %, 15,0 % і 30 %, то у 1990 р. перевищення смертності над народжуваністю на 52 % зумовлювало загальне скорочення селян, в 2002 р. – вже на 97,5 %.

Загострення демографічної ситуації на селі детермінується і супроводжується зuboжінням населення. Незважаючи на значне (на 34,2 % у міських поселеннях та 39,6 % у сільській місцевості) зростання оплати праці в 2001 р. порівняно з 2000 р., абсолютний рівень її в сільських домогосподарствах залишається в 2 рази меншим порівняно з городянами. Двократна різниця спостерігається і в доходах міського і сільського населення від підприємницької діяльності та самозайнятості. Середньомісячна заробітна плата одного працівника, зайнятого в аграрному секторі, в 2001 р. становила 151 грн., або 48,6 % порівняно з середнім показником в усіх галузях економіки та 36 % порівняно з оплатою праці промислово-виробничого персоналу.

Питома вага населення з середньодушовими грошовими витратами у місяць нижче прожиткового мінімуму в сільській місцевості становить 95,2 %, тобто, практично все селянство України знаходиться за межею бідності (табл.1).

Таблиця 1

Порівняння зведених показників доходів, витрат і ресурсів домогосподарств в містах та в сільській місцевості в 2001 році

Показники	Всі домогосподарства	у тому числі		Сільська місцевість порівняно з міськими поселеннями, %
		у міських поселеннях	у сільській місцевості	
Середні грошові споживчі витрати одного домогосподарства, грн.	449,13	509,56	314,66	61,7
Середні грошові витрати одного домогосподарства, грн.	492,59	540,34	386,33	71,5
Середні сукупні витрати одного домогосподарства, грн.	607,03	624,01	569,23	91,2
Середні грошові доходи одного домогосподарства, грн.	394,67	418,83	340,89	81,4
Середні сукупні ресурси одного домогосподарства, грн.	520,83	514,16	535,60	104,2

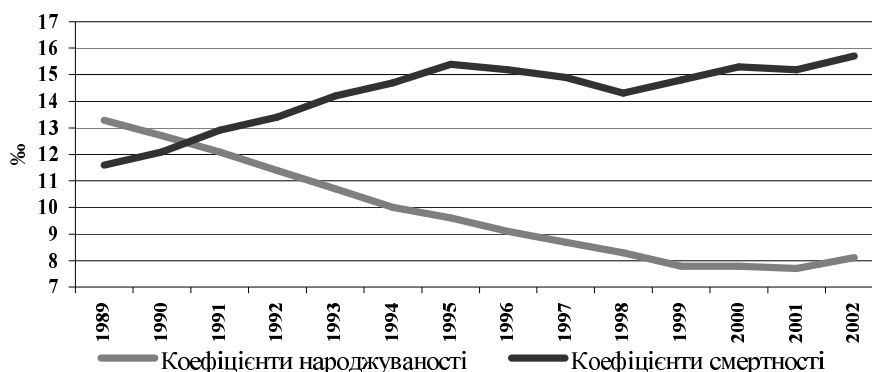
За критерієм середньодушових сукупних витрат у місяць частка сільського населення, що знаходиться за межею бідності, менша лише на 8,2 відсотки. Тобто тільки 8,2 % селян забезпечує

свій прожитковий мінімум завдяки неоплачуваній фізично важкій ручній праці в особистому підсобному господарстві.

Катастрофічне падіння доходів сільськогосподарських підприємств і селян підірвало економічну основу функціонування соціальної інфраструктури села. У 2001 р. в сільській місцевості залишилось лише 27 % підприємств побутового обслуговування, що функціонували тут у 1990 р.; кількість магазинів за цей час скоротилась на 35 %. Майже на чверть зменшилась мережа дитячих дошкільних закладів. Тільки в 2000 р. в селах закрилося 395 дитячих дошкільних закладів, 68 шкіл, 44 фельдшерсько-акушерських пункти. Закрито 246 дільничних лікарень. Існуючі заклади освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури функціонують у ненормальному режимі: їх працівники місяцями не отримують зарплати, не вистачає обладнання, матеріалів, медикаментів, надзвичайно складно вирішуються питання ремонту приміщень, їх опалення, освітлення, водопостачання тощо.

Руйнування демовідтворювальної складової в процесі розвитку кризи аграрного виробництва в Україні призвело до порушення механізму відтворення сільського населення.

Негативні тенденції в динаміці народжуваності і смертності, обумовлені суспільно-економічними деформаціями, призвели до значного погіршення узагальнюючих показників природного руху і відтворення населення. Несприятливе співвідношення між народжуваністю та смертністю, яке спостерігалось в сільській місцевості України з кінця 1970-х років, у 1991 р. досягло межі депопуляції в межах всієї країни (рис. 1). Цей процес поряд з погіршенням якісних характеристик населення є складовою демографічної кризи. Деформація процесу демографічного відтворення, погіршення якісних структур трудового потенціалу зумовили звуження і погіршення якості відтворення трудового потенціалу на селі.

Рис. 1. Загальні коефіцієнти народжуваності і смертності сільського населення України в 1989-2002 рр., %

В сучасній Україні становище з трудовими ресурсами на селі залишається складним. При збереженні тенденції зменшення питомої ваги зайнятих у сільському господарстві у зв'язку із зростанням продуктивності праці відбувається деструктивний процес погіршення якості трудового

потенціалу села, коли спостерігається вплив із сільської місцевості кваліфікованих кадрів, невдоволених рівнем оплати праці і розвитку соціальної сфери, і залучається велика кількість низькокваліфікованих сезонних працівників. Посилюються територіальні контрасти ринку праці, коли в одних областях (Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Хмельницькій, Тернопільській, Чернівецькій) відбувається концентрація працездатного населення, що веде до кількісного зростання трудового потенціалу, праценадлишковості, в інших спостерігаються його зменшення і праценодостатність (Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Запорізька, Харківська області). Значною мірою подібна ситуація пояснюється впливом міграції, причому її рівень вищий у тих областях, де відчувається дефіцит робочої сили.

В умовах формування ринку праці надії на відродження українського села пов'язуються із розв'язанням проблеми переселення. Так, певним результатом розвитку нових економічних відносин на селі можна вважати зворотний потік (місто-село) сільських жителів, що не прижилися в містах. Однак нові форми господарювання і спрямованість руху населення із міста в село поки що розвиваються у незначних обсягах, а головне – не повсюдно. Не завжди досягають мети і заходи, що застосовуються в сфері організованого сільського переселення.

Важливою умовою демографічної стабільності на селі є його відтворення і розвиток як соціального середовища, наближеного за умовами життя до міського. У сучасних умовах зміцнення і розвиток соціально-демографічної структури села можливі тільки в результаті переорієнтації державної політики щодо поліпшення умов відтворення сільського населення у напрямку зміцнення сільського способу життя.

У третьому розділі “Дослідження демоекономічних процесів у сільській місцевості України за допомогою моделей” аналізується взаємодія демографічних та економічних факторів за допомогою різних засобів їх моделювання. З використанням методів потенційної демографії за допомогою економічних таблиць смертності обчислено життєвий і трудовий потенціал для сільського та міського населення і на цій основі здійснено демографічну оцінку виробництва і споживання населення.

На основі таблиць смертності для населення України за 2001 рік та повікових показників їх економічної активності були побудовані економічні таблиці середньої тривалості життя та демографічні таблиці виробництва і споживання для населення обох статей, чоловіків і жінок України в цілому, міських поселень і сільської місцевості. Для визначення повікових показників виробництва традиційно застосовуються обсяги валової продукції у розрахунку на 1 зайнятого, зважені за індексами повікової продуктивності, отриманими з повікових співвідношень середньої заробітної плати. В робочій гіпотезі закладено, що продуктивність праці для зайнятого населення в Україні є рівною для міського і сільського населення, оскільки значна частина сільського населення в Україні зайнята також і в більшості галузей промисловості країни. Умовні повікові

структури виробництва і споживання були запозичені із розробок угорських демографів, оскільки вітчизняна статистика не має таких показників. Ця обставина знижує актуальність розрахунків, але надає можливість дослідити вплив демографічного фактора у більш “чистому вигляді”: застосування одних і тих же повікових структур виробництва і споживання для різних періодів можна розглядати як своєрідну стандартизацію.

Розрахунки споживання визначені на основі даних про сукупні доходи та витрати сільського населення за 2001 р. Використана нами гіпотеза про те, що рівень споживання є однаковим для міського й сільського населення, є, звичайно, недостатньо обґрунтованою, але все ж її використання дає можливість зробити певний крок уперед у досягненні поставленої мети. Враховуючи вікові відмінності в особистому споживанні населення (спираючись на розробки угорських демографів), ми визначили повікові показники споживання середньої людини за 2001 р. в гривнях. Були обчислені також обсяги виробництва особами різного віку в стаціонарному населенні, а також очікувані обсяги виробництва і споживання протягом майбутнього життя в цілому для вікових груп і в середньому на одну людину. Обраховано співвідношення виробництва та споживання для чоловіків і жінок за відповідними таблицями для всіх поселень України за 2001 р. і здійснено їх порівняння з аналогічними показниками, обчисленими С. Пирожковим і А. Марченко (економічні таблиці виробництва і споживання за 1969-1970 рр.).

Повний життєвий потенціал сільських жінок України на початок 2001 р. становив 301894 тис. людино-років і був на 22,8 % вищий за повний життєвий потенціал чоловіків у цьому ж році. Однак потенціал на період трудової діяльності жінок (трудоий потенціал), який становив у 2001 р. 124211 тис. людино-років, був на 3,3 % менший, ніж у чоловіків. Звичайно, на величину трудового потенціалу чоловіків та жінок впливає різниця у тривалості їх трудового періоду, обумовлена встановленими межами цього періоду (для чоловіків – 16-59 років, для жінок – 16-54 років).

Зміни у віковій структурі повного життєвого потенціалу сільських чоловіків та жінок України за період 1989-2001 рр. полягають у її постарінні, а для трудового потенціалу характерна все більша його концентрація у працездатному віці при зниженні питомої ваги в загальній величині трудового потенціалу вікових груп молодше працездатного віку. У чоловіків при зменшенні абсолютних величин трудового потенціалу у віці 15-59 років спостерігається зростання питомої ваги цієї вікової групи в загальній величині трудового потенціалу. Для чоловіків і жінок характерно також зниження і абсолютних, і відносних величин трудового потенціалу у віці 0-15 років, що пояснюється особливостями динаміки смертності чоловіків та жінок, а також динаміки абсолютних величин життєвого потенціалу в цьому віці.

У віці старше працездатного спостерігалось зростання відносних величин трудового потенціалу жінок і чоловіків в селах України (табл. 2).

**Вікова структура повного життєвого потенціалу і потенціалу
на період трудової діяльності в селах України, %**

Вікові групи	Жінки		Чоловіки	
	1989	2001	1989	2001
<i>Повний життєвий потенціал</i>				
0-15	35,5	33,0	39,1	36,6
15-54(59)	49,4	53,1	55,8	57,4
55(60) і старші	15,1	13,9	5,1	6,0
<i>Потенціал на період трудової діяльності</i>				
0-14	44,9	37,7	41,1	36,8
15-54(59)	54,4	60,1	58,5	62,4
55(60) і старші	0,7	2,2	0,4	0,8
<i>Відношення потенціалу на період трудової діяльності до повного життєвого потенціалу</i>				
0-14	47,9	47,0	61,1	55,3
15-54(59)	41,8	46,6	60,9	59,9
55(60) і старші	1,6	6,5	4,5	7,6

У зв'язку з цим питома вага трудового потенціалу в життєвому потенціалі сільських жінок і чоловіків в пенсійному віці значно зросла. Так, якщо у 1989 р. на трудову діяльність використовувалось 1,6 % життєвого потенціалу жінок пенсійного віку, то у 2001 р. – 6,5 %. Для чоловіків ці показники становлять відповідно 4,5 та 7,6 %. Така динаміка трудового потенціалу в пенсійному віці і його питомої ваги в життєвому потенціалі обумовлена значними змінами показників середньої тривалості очікуваного життя сільських чоловіків і жінок та рівня зайнятості, який характеризується значним підвищенням у чоловіків і, особливо, у жінок пенсійного віку в селах України.

Важливим фактором, що впливає на трудовий потенціал чоловіків та жінок, є середня тривалість їх очікуваного життя на період трудової діяльності (табл.3).

Таблиця 3

**Середня тривалість очікуваного життя на період трудової діяльності і незайнятості
у жінок та чоловіків сільської місцевості України у 1989 і 2001 рр., років**

Показники	Жінки		Чоловіки	
	1989	2001	1989	2001
Середня тривалість очікуваного життя на період трудової діяльності, років	32,48	30,65	35,22	29,48
Середня тривалість очікуваного життя на період незайнятості, років	42,65	42,71	29,68	31,84
Питома вага середньої тривалості очікуваного життя на період трудової діяльності на загальній тривалості очікуваного життя, %	43,23	41,78	54,27	48,08

У сільських жінок України середня очікувана тривалість трудової діяльності в 1989 р. була на 2,7 роки нижча, ніж у чоловіків. За одинадцять років середня очікувана тривалість трудової діяльності знизилась як у сільських жінок (на 1,8 роки), так і у сільських чоловіків (на 5,7 років). А у 2001 р. середня тривалість очікуваного життя на період трудової діяльності жінок навіть перевищила аналогічний показник у чоловіків в сільській місцевості – 30,65 років у жінок проти 29,48 у чоловіків. Спостерігається також значне зменшення питомої ваги середньої тривалості життя на період трудової діяльності в загальній тривалості очікуваного життя як у сільських чоловіків, так і у сільських жінок.

На основі таблиць смертності для населення України за 2001 рік та повікових показників їх економічної активності були побудовані економічні таблиці середньої тривалості життя та демографічні таблиці виробництва і споживання для населення обох статей, чоловіків і жінок України в цілому, міських поселень і сільської місцевості. Порівняння результатів розрахунків за 1969-1970 та 2001 рр. показує, що для всіх вікових груп чоловіків характерний більш високий показник очікуваного виробництва та більш низький рівень очікуваного споживання.

Таке співвідношення виробництва і споживання спостерігалось в містах і селах. Це обумовлено більш низькими показниками повікової зайнятості й рівнями смертності у жінок порівняно з чоловіками. Слід також зазначити, що у 1969–1970 рр. виробництво у працездатному віці і у чоловіків, і у жінок перевищувало споживання значно більшою мірою, ніж у 2001 р. Це відбулось, по-перше, через підвищення смертності, внаслідок чого сформувався економічно несприятливий віковий склад стаціонарного населення; по-друге, через значне зниження повікової зайнятості населення. У пенсійному віці, навпаки співвідношення виробництва і споживання значно підвищилось, особливо у чоловіків, що в основному пов'язано з підвищенням рівня зайнятості осіб пенсійного віку, обумовленим надзвичайно низьким рівнем пенсійного забезпечення.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове розв'язання важливого науково-прикладного завдання щодо удосконалення системи оцінки демоекономічних процесів у сільській місцевості України в умовах демографічної кризи.

1. Аналіз демографічної ситуації в селах України у соціально-економічному контексті привів до висновку, що демовідтворювальна основа села вкрай деформована. Відбувається систематичне зменшення чисельності сільського населення, насамперед внаслідок депопуляції, яка почалась в селах ще в 1979 р., а також негативного сальдо міграції. Поряд з низьким рівнем оплати праці і недостатнім рівнем розвитку соціальної сфери на селі, відсутність земельних паїв у молоді перетворилась на чинник її відтоку із сільської місцевості, що, в свою чергу, сприятиме

подальшому зниженню народжуваності. Деформованість демографічного відтворення має наслідком загострення проблем формування ефективного ринку праці.

2. Основним носієм втрат трудового потенціалу в сільській місцевості є чоловіче населення. За 1989-2001 рр. питома вага трудового у життєвому потенціалі у жінок підвищилась, а у чоловіків – знизилась на 3 процентних пункти, що свідчить про більш ефективне використання життєвого потенціалу на період трудової діяльності у жінок порівняно з чоловіками. Середня тривалість очікуваного життя на період трудової діяльності (якщо для порівнянності розрахунок робити для віку 16-54(59) для чоловіків і жінок) у 2001 р. у жінок була на 1 рік більшою, ніж у чоловіків. Це дає підстави для висновку про те, що негативний вплив на показники трудового потенціалу надсмертності чоловіків у працездатному віці індукує підвищення трудового навантаження у сільських жінок у працездатному віці.

3. На відміну від економічно розвинутих країн, де сучасний віковий тренд індивідуальної продуктивності відображує, передусім, специфіку вікової динаміки накопичення та використання людського капіталу за умов стабільної ринкової економіки, коли період його накопичення (коли продуктивність залишається нижче середнього рівня) є дещо тривалішим, а подальше його використання – значно ефективнішим, для населення України повікова продуктивність характеризується низькою варіативністю, швидким набуттям максимальних значень та тривалою повіковою стагнацією на низькому рівні. В сільській місцевості найбільше перевищення характерне для вікових груп 25-55 років, і у чоловіків воно більше, ніж у жінок. Найпродуктивнішими віковими групами у 2001 р. було населення віком 40-49 років: чоловіки виробляли в 4,6 рази більше, ніж споживали, а жінки – в 4,4-4,5 разів. Для всіх вікових груп міського населення працездатного віку ці показники становлять відповідно 3,7 і 3,5 рази, а для всього сільського населення – 2,6 і 2,5 рази.

4. Сільське населення України щороку гіпотетично залишає після себе для майбутніх поколінь близько 15 млн. грн. вироблених цінностей. Це підтверджує некоректність твердження про те, що з постарінням зростає економічне навантаження на працюючих. Контингент пенсійного віку у 2001 р. становив 26,1% сільського населення. Оскільки сільське господарство знаходиться у гостро кризовому стані, населення, яке зараз закінчує свій трудовий період, матиме значно менші можливості споживання через те, що все накопичене ним протягом трудового періоду знецінилося в процесі кризи і невдалого реформування аграрного сектора, а в перших пенсійних вікових групах виробництво або дорівнює споживанню, або навіть менше нього.

5. Проведене дослідження дає підстави зробити висновок про недостатню забезпеченість демоекономічних досліджень статистичною інформацією. Основними даними, на яких мають базуватися ці дослідження, є повікова продуктивність праці чоловіків і жінок, статево-вікові характеристики оплати праці, розподіл доходів і майна за статево-віковими групами в містах і

селах. На жаль, в Україні доступність цієї інформації обмежена, що стримує проведення досліджень, надзвичайно важливих як для демографічної, так і для економічної науки.

6. Зменшення чисельності і скорочення відтворення сільського населення значною мірою пов'язані з втратою сільським середовищем своїх традиційних характеристик – демографічних, виробничих, соціальних, що, в свою чергу, пов'язане із недооцінкою в останні півстоліття суспільних функцій сільського середовища. І сьогодні у демографічному контексті особливо актуальним є створення належних умов для відтворення традиційного укладу життя селянської родини. До основних функцій села як соціального середовища мають відноситись, перш за все: функція сільського середовища як екологічного резерву країни; функція технічного і соціального прогресу суспільства; функція сільського середовища щодо збереження генофонду нації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Прип'юк Є.О. Індеси людського розвитку для сільської місцевості України // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. – К.: Інститут економіки НАН України, 1999. – Вип. 21. – С. 221-226. (Зараховано як фахове. Лист ВАК України № 02-77-06/2812 від 12.10.05).

2. Прип'юк Є.О. Повний життєвий потенціал і потенціал на період трудової діяльності сільського населення України // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – Вип. 22. – С. 91-95. (Зараховано як фахове. Лист ВАК України № 02-77-06/2812 від 12.10.05).

3. Прип'юк Є.О. Демоекономічні аспекти конкурентоспроможності трудових ресурсів // Конкурентоспроможність у сфері праці: Зб. наук. пр.– К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – Вип. 1. – С. 99-103.

4. Прип'юк Є.О. Деякі аспекти застосування демоекономічних моделей у дослідженні взаємовпливу рівня доходів населення і параметрів деяких демографічних процесів // Вісник Технологічного ун-ту Поділля: Серія: Економічні науки: В 3 ч. – Хмельницький: ТУП, 2001. – № 2. – Ч. 2. – С.142-145.

5. Прип'юк Є.О. Демоекономічні аспекти мотивації трудової діяльності в системі формування трудового потенціалу України // Регіональні перспективи. – Полтава, 2002. – С. 45-46.

6. Прип'юк Є.О. Спроба побудови економічних таблиць середньої тривалості життя і демографічних таблиць виробництва та споживання для України // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр.– К.: Інститут економіки НАН України, 2002. – Вип. 24. – С. 91-112. (Зараховано як фахове. Лист ВАК України № 02-77-06/2812 від 12.10.05).

7. Прип'ік Є.О. Демоекономічні аспекти мотивації формування якісного трудового потенціалу // Мотиваційний механізм формування конкурентоспроможності робочої сили: Зб. наук. пр. – К.: Інститут економіки НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 106-112.

8. Прип'ік Є.О. Підвищення конкурентоспроможності робочої сили у контексті демоекономічних взаємозв'язків // Формування конкурентоспроможності робочої сили: Зб. наук. пр. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 143-146.

9. Прип'ік Є.О. Трудовий і життєвий потенціал сільського населення України: методичні підходи дослідження // АгроІнком. – 2005. – № 8. – С.62-65.

Інші видання:

10. Прип'ік Є.О. Деякі теоретико-методичні питання демоекономічного моделювання // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр.– К.: Інститут економіки НАН України, 1998. – Вип. 20. – С. 30-39.

11. Прип'ік Є.О. Демографічна ситуація в Україні в період сучасної демографічної кризи: стан і перспективи // Економічні реформи і автомобілебудування в Україні (АвтоЗАЗ): теорія і практика. – Київ, 1997. – Т.9. – С. 340-347.

12. Прип'ік Є.О. Демографічні аспекти зайнятості, оплати праці та ефективності виробництва в перехідній економіці // Оплата праці : проблеми теорії та практики: Зб. наук. пр. – Луцьк: Волинський державний університет, 2000. – С. 181-184.

13. Прип'ік Є.О. Деякі аспекти демоекономічних зв'язків в Україні // Формування ринкової економіки. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики: Зб. наук. пр.– К.: КНЕУ, 2005. – Т.1. – С. 356-359.

АНОТАЦІЯ

Прип'ік Є.О. Демоекономічні процеси у сільській місцевості України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.09.01 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Київ, 2005.

Дисертація присвячена дослідженню демоекономічних процесів у сільській місцевості України як засобу визначення соціально-економічного механізму формування кризового стану демографічної ситуації в селах України. Здійснено аналіз ролі демоекономічних процесів у відтворенні сільського населення; досліджений сучасний стан відтворення життєвого і трудового потенціалів сільського населення; побудовано демоекономічні таблиці виробництва і споживання для сільського населення України.

Доведено, що обсяг споживання, який припадає на основні вікові групи сільського населення, є вкрай недостатнім для нормального процесу відтворення трудового потенціалу сільського населення. Більш високі показники очікуваного виробництва та більш низький рівень

очікуваного споживання сільських чоловіків порівняно з жінками обумовлені не стільки нижчими показниками повікової зайнятості жінок, скільки підвищеним рівнем смертності сільських чоловіків працездатного віку. На основі аналізу особливостей відтворення сільського населення як інтегрального результату суспільної життєдіяльності села визначено пріоритетні напрями подолання демографічних наслідків соціально-економічної кризи у сільській місцевості України.

Ключові слова: демоекономічні процеси, відтворення населення, таблиці виробництва і споживання населення, життєвий потенціал, трудовий потенціал, демографічна криза.

АННОТАЦІЯ

Прыпик Е.А. Демоекономические процессы в сельской местности Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.09.01 – демография, экономика труда, социальная экономика и политика. – Институт демографии и социальных исследований НАН Украины, Киев, 2005.

Диссертация посвящена изучению демоекономических процессов в сельской местности Украины как комплексного подхода к изучению социально-экономического механизма формирования кризисного состояния демографической ситуации в селах Украины. Изложены теоретические и методические основы исследования демоекономических процессов, раскрыта их сущность. Показано, что в отличие от экономико-демографических моделей, в которых демографический фактор опосредованно отождествляется не с воспроизводством населения в целом, а с его отдельными фиксированными результатами, демоекономические модели выявляют, в какой степени демографический фактор, выраженный в форме интегрированного показателя естественного движения населения и анализируемый с точки зрения его взаимодействия с факторами экономического характера, определяет темпы экономического роста.

Проанализирована роль демоекономических процессов в воспроизводстве сельского населения на этапе социально-экономической трансформации, изучено современное состояние воспроизводства жизненного и трудового потенциалов сельского населения, построены экономические таблицы смертности, а также таблицы производства и потребления для сельского населения Украины. В результате анализа выявлено, что обострение демографической ситуации на селе сопровождается обнищанием населения. Несмотря на значительный (в пределах 35-40 % ежегодно, начиная с 2000 г.) рост оплаты труда, абсолютный ее уровень для сельских домохозяйств остается в 2 раза ниже, чем для городских. Двукратная разница фиксируется и в доходах городского и сельского населения от samozанятости и предпринимательской деятельности. Среднемесячная заработная плата одного работника, занятого в аграрном секторе,

в 2001 г. составляла 151 грн., или 48,6 % средней заработной платы во всех отраслях экономики и 36,0 % этого показателя для промышленно-производственного персонала.

Для динамики и структуры трудового потенциала сельского населения Украины характерным за период между двумя последними переписями является уменьшение абсолютной и относительной величин потенциала на период трудовой деятельности, уменьшение удельного веса потенциала мужчин и женщин на период трудовой деятельности в их полном жизненном потенциале, значительное снижение средней продолжительности жизни сельских мужчин и женщин на период трудовой деятельности и уменьшения ее удельного веса в общей продолжительности жизни мужчин и женщин сельской местности.

Доказано, что объем потребления, который приходится на основные возрастные группы сельского населения является крайне недостаточным для нормального процесса воспроизводства трудового потенциала сельского населения. Расчеты показывают, что для всех возрастных групп сельских мужчин характерен более высокий показатель ожидаемого производства и более низкий уровень ожидаемого потребления, чем для сельских женщин. Это обусловлено более низкими показателями повозрастной занятости и уровнем смертности у сельских женщин в сравнении с сельскими мужчинами. Изучены особенности воспроизводства сельского населения как интегрального результата общественной жизнедеятельности села. Определены приоритетные направления преодоления демографических последствий социально-экономического кризиса в сельской местности Украины.

Ключевые слова: демоэкономические процессы, воспроизводство населения, таблицы производства и потребления населения, жизненный потенциал, трудовой потенциал, демографический кризис.

ANNOTATION

Prypyk E.O. Demoeconomic processes in the rural areas of Ukraine. – Manuscript.

The thesis for a candidate's degree by speciality 08.09.01 – demography, labour economics, social economics and policy. – The Institute for Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 2005.

The dissertation deals with the study of demoeconomic processes in the rural areas of Ukraine as a complex mean to explore the socio-economic mechanism of the critical state of demographic situation establishment in the rural areas of Ukraine. The analysis of the role of demoeconomic processes in the rural population reproduction at the stage of socio-economic transformation has been made; the contemporary state of the life potential and labour potential reproduction of the rural population is explored; the tables of production and consumption for the rural population of Ukraine are constructed.

It's proved that the size of consumption which falls at the rural population is extremely insufficient for the normal process of the labour potential reproduction. Higher index of expected

production and lower index of expected consumption for every age group of rural males as compare to females is caused not only by lower indices of female age-specific employment, but to more extend by the higher male mortality in working ages. On the basis of the explored particularities of the rural population reproduction the priority directions of overcoming the demographic consequences of socio-economic crisis in the rural areas of Ukraine are defined.

Key words: demoeconomic processes, population reproduction, tables of population production and consumption, life potential, labour potential, demographic crisis.